

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः। अग्निः। जगती, ८-१६, १८ त्रिष्टुप्।

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा।

तव व्रते कवयौ विद्वानापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः॥ १ ॥०३१ ॥०१

त्वम्। अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्प। प्रथमः- मुख्यः। अङ्गिराः- अङ्गनशीलः। ऋषिः- धर्मदर्शी। देवः- द्योतनशीलः। देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। शिवः- मङ्गलः। सखा- सहृत्। अभवः- अभूः। तव- भवतः। व्रते- नियतौ। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। विद्वानापसः- व्याप्तज्ञानाः। भ्राजदृष्टयः- दीप्तिदर्शिनः। मरुतः- इन्द्रसहकारिणः प्राणविशेषाः। अजायन्त- प्रादुर्भूताः। जनी प्रादुर्भवि ॥१॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम्।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे॥ १ ॥०३१ ॥०२

अङ्गिरस्तमः- अतिशयेन अङ्गनशीलः। कविः- क्रान्तदर्शी। देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। व्रतम्- नियत्यनुसरणम्। परि- परितः। भूषसि- अलङ्करोषि। विभुः- विशिष्टः। विश्वस्मै भुवनाय। मेधिरः- मेधावी मार्गदर्शकः। द्विमाता- दैवमानुषलोकद्वयनिर्माता। आयवे- उपासकाय। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः। शयुः- तेषां हृदयेषु विश्रान्त्या निहितः॥२॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते।

अरैजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसन्नोर्भारमयजो महो वंसो॥ १ ॥०३१ ॥०३

मातरिश्वने- प्राणाय । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा वायुः प्राणः । सुक्रतूया- विश्वशोभनक्रत्विच्छया । विवस्वते- परिचरते । विवासतिः परिचरणकर्म । आविर्भव- स्वात्मानं प्रकटय । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । अरेजेताम्- भवतः शक्त्या अकम्पेताम् । होतृवर्ये- उपासकवृते उपासने । भारम्- चित्तभारम् । असघ्नोः- अवधीः । षघ हिंसायाम् । वसो- चित्तस्तम्भकारक । महः- महतः । अयजः- पूजितवानसि । संयोजितवानसि वा ॥३॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ १ ॥०३१ ॥०४

सुकृते- पुण्यवते । पुरुरवसे- बृहद्रवेण मन्त्रोच्चारकाय । मनवे- मननशीलाय । द्याम्- चिदाकाशम् । अवाशयः- कीर्तितवानसि । वाशु शब्दे । प्रकटितवानसीति भावः । श्वात्रेण- चित्तमथनेन । पित्रोः- द्यावापृथिवीप्रतीकशरीरमनसी । परि- परितः । मुच्यसे- चिदाकाशं प्रति विमुच्यसे । त्वा- भवन्तम् । उपासकाः । पूर्वमपरम्- द्यावाभूमिप्रतीकं मनः शरीरम् । पुनः- चिदाकाशात् पुनः । कार्यकौशलाख्ययोगाय । आनयन् ॥४॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ १ ॥०३१ ॥०५

वृषभः- वर्षकः । पुष्टिवर्धनः- पोषकः । यः- य उपासकः । वषट्कृतिम्- वषट्कारमयम् । आहुतिम्- आह्वानमयम् । उपासनम् । परि- परितः । वेद- जानाति । तस्मै । उद्यतस्रुचे- उद्धृतया स्रुचा युक्ताय उपासकाय । स्रुक् घृतपात्रम् । घृतस्य सूक्ष्मार्थः ज्योतिः । ज्योतिष उपलब्धिस्थानस्य कस्यचित् वस्तुनः प्रतीकभूतेयं स्रुक् । श्रवाय्यः- इन्द्रियातीतचिदाकाशश्रवणगोचरः । भवसि- असि ।

एकायुः- ऐकाग्र्यजीवनदायको भूत्वा । अग्रे । विशः- प्रजाः । आविवाससि- ईश्वरो भूत्वापि
भक्तवशीकृतः परिचरसि ॥५॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सकम्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्ये धने दग्धेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ १ ॥०३१॥०६

वृजिनवर्तनिम्- पतितम् । विप्लुतमार्गम् । नरम्- मनुष्यम् । सचनीये- समवेतुं योग्ये । षच
समवाये । विदथे- यज्ञे । पिपर्षि- पालयसि । पूरयसि वा । पृ पालनपूरणयोः । परितक्ये- परितो
गन्तव्याय । सर्वोपकाराय सर्वव्यापकार्हाय । धने- धनाय । शूरसाता- प्रवृत्ते शूरसंभजनीययुद्धे ।
दग्धेभिः- अल्पैः । दग्धमर्भकमित्यल्पस्येति निरुक्ते । अबलैः । दरिद्रैः । चित्- अपि । समृता-
सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति । तेषां पक्षे सन् । भूयसः- केवलस्वार्थाय पणिनो धनवतः । हंसि-
मारयसि ॥६॥

त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ १ ॥०३१॥०७

तं मर्तं- उपासकम् । दिवेदिवे- प्रतिदिनम् । श्रवसे- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणाय । उत्तमे- श्रेष्ठे ।
अमृतत्वे- अमृतस्वरूपे । दधासि- धारयसि । उभयाय जन्मने- अभ्युदयात्मकमनुष्याय
निःश्रेयसात्मकदैव्याय जन्मने । यः । तातृषाणः- पिपासायुक्तो भवति । जितृषा पिपासायाम् ।
तस्मै । सूरये- ज्ञानिने । मयः- आनन्दम् । प्रयः- अन्नम् । रसभोगमिति भावः । आ- समन्तात् ।
कृणोषि- करोषि ॥७॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारु कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १ ॥०३१ ॥०८

नः- अस्माकम् । धनानाम्- संपदाम् । सनये- दानाय । स्तवानः- मन्त्रस्तुतः । यशसम्- यशस्करम् । कारुम्- कर्तारं पुत्रम् । कृणुहि- कुरु । नवेन- अभिनवेन । अपसा- प्राप्तेण पुत्रेण । कर्म- दानकर्म । ऋध्याम्- वर्धयाम् । नः- अस्माकम् । द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । देवैः- द्योतनशक्तिभिः । प्रावतम्- प्रकर्षेण पालयतम् ॥८ ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ १ ॥०३१ ॥०९

नः- अस्मदर्थम् । पित्रोः- द्यावापृथिव्योः । उपस्थे- गर्भे । अनवद्य- अदोष । देवः- द्योतनशक्तिर्भूत्वा । देवेषु- द्योतनशक्तिषु । जागृविः- जागरूकोसि । कारवे- दानकर्मकर्त्रे । त्वम् । प्रमतिः- सर्वभूतहितक्रतुः । तनूकृत्- सूक्ष्मशरीरस्थसद्वासनाकृत् । बोधि- बुध्यस्व । कल्याण- मङ्गल । विश्वं वसु- सर्वा संपदम् । ओषिषे- आवपसि । डुवप् बीजसन्ताने ॥९ ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् । सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १ ॥०३१ ॥१०

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः- चित्तस्थसर्वभूतहितक्रतुः । त्वं पितासि- जनको भवसि । त्वं वयस्कृत्- आयुष्कृत् । वयम् । तव । जामयः- बान्धवाः । अदाभ्य- अहिंस्य । त्वा- भवन्तम् । शतिनः सहस्रिणः- अनवधिकाः । रायः- दानार्थं क्षिप्तसंपदः । सं यन्ति- सम्यक् आयान्ति । अस्माकम् । व्रतम्- भवत्संबन्धिनियतिपालनमपि । सुवीरम्- शोभनवीर्यसंपन्नं भवति ॥१० ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्रपतिम् ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ १ ॥०३१ ॥११

यत्- यस्मात् कारणात् । पितुः- जनकरूपस्य । ममकस्य- मम । पुत्रः- पुत्र इव । अग्निर्जायते ।
तस्मात् कारणात् । विश्वपतिम्- प्रजापालकम् । त्वामग्ने प्रथमम् । देवाः- द्योतनशक्तयः । नहुषस्य-
चित्तबन्धकस्य । णह बन्धने । आयवे- उज्जीवनाय । आयुम्- जीवनम् । अकृण्वन्- अकुर्वन् ।
मनुष्यस्य । शासनीम्- धर्मोपदेशकर्त्रीम् । इळाम्- स्तुतिमयीं वाचम् । इड स्तुतौ । अकृण्वन्-
अकुर्वन् । अनेन स्तुतेः शासनं सिद्धयतीति सिद्धम् ॥११ ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १ ॥०३१ ॥१२

तव- भवतः । पायुभिः- रक्षाशक्तिभिः । नः तन्वः- अस्मत्तनूः । त्वम् । रक्ष- पालय । वन्द्य-
वन्दनीय । देव- द्योतनशील । मघोनः- संपद्युक्त । नः- अस्माकम् । तोकस्य- अर्भकस्य । त्राता-
रक्षकः । असि- भवसि । अनिमेषम्- प्रतिक्षणम् । तव व्रते- भवतः नियतौ । नः- अस्माकम् ।
तनये- सन्ततेः । गवाम्- ज्ञानकिरणानामपि । रक्षमाणः- रक्षकः । असि ॥१२ ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥ १ ॥०३१ ॥१३

अनिषङ्गाय- अत्यन्तरागद्वेषरहिताय । षञ्ज सङ्गे । यज्यवे- दात्रे । पूजकाय । सङ्गगतिकर्त्रे ।
उपासकाय । अन्तरः- समीपस्थः । पायुः- पालकः । त्वम् । चतुरक्ष- दिक्चतुष्टयेपि । इध्यसे-
दीप्यसे । रातहव्य- प्राप्तहविष्कः । त्वम् । अवृकाय- अनादायकाय । वृक आदाने । अक्रूराय ।

धायसे- धारणायुक्ताय । कीरे:- मन्त्रकीर्तनवते । चित्- एव । मन्त्रम् । मनसा- तव चित्तेन । वनोषि- भजसि । वन संभक्तौ ॥१३॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १ ॥०३१॥१४

उरुशंसाय- बहुभिः स्तोतव्याय । वाघते- मन्त्रविदे । स्पार्हं- स्पृहणीयम् । परमम्- श्रेष्ठम् । तत् । रेक्णम्- पृथग् भावत्वमात्मनः । रिचिर् विरेचने । विचिर् पृथग् भावे । त्वम् । अग्ने । वनोषि- भजसि । आध्रस्य- धारणीयस्य उपासकस्य । विदुष्टरः- विद्वत्तरः । प्रमतिः- प्रकर्षहितक्रतुरिति । विद्वद्भिः । उच्यसे । पिता- जनकः सन् । प्र पाकम्- प्रकर्षेण पक्तव्यं पुत्रवत् स्थितमुपासकम् । दिशः- दिक्षु । प्र शास्सि- प्रकर्षेण धर्मानुशासनं करोषि ॥१४॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्वा यो वसतौ स्योनकृजीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १ ॥०३१॥१५

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम्- शमदमोपेतसामर्थ्यसंपन्नम् । नरम्- मनुष्यम् । स्यूतम्- सूचीभिर्निष्पादितम् । षिवु तन्तुसंताने । वर्मेव- कवचमिव । विश्वतः- सर्वतः । परि- परितः । पासि- रक्षसि । स्वादुक्षद्वा- स्वाद्वत्ता । क्षदतिः अत्तिकर्मा । वसतौ- गृहे । स्योनकृत्- आनन्दकरः । यः । जीवयाजम्- जीवनयज्ञम् । यजते । पूर्णं जीवनमेव दानमयं सङ्गतिकरणमयं पूजामयम् । यस्य सर्वभूतहितक्रत्वर्थं ध्यानभावनादानं यस्य तस्य जीवनमेव यज्ञः । तादृशं यज्ञं यजते । सः । दिवः- आकाशेनैव । उपमा- समो भवति ॥१५॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥०३१ ॥१६

इममध्वानम्- अस्मिन् मार्गे । भवत्सकाशात् । दूरात्- अतिदूरम् । अगाम- वयमगन्म । इमाम्-
एताम् । शरणिम्- हिंसाम् । शृ हिंसायाम् । मीमृषः- क्षमस्व । मृष तितिक्षायाम् । आपिः-
प्रापणीयः । पिता- जनकः । सोम्यानाम्- प्रसन्नमनसाम् । प्रमतिः- सर्वभूतहितक्रतुः । भूमिः-
जीवनस्य अन्तर्निहितनिर्वाहकः । मर्त्यानाम्- मनुष्याणां मध्ये । ऋषिकृत्- सूक्ष्मदर्शिनां तक्षः ।
सूक्ष्मदर्शनदायकः ॥१६ ॥

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याह्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १ ॥०३१ ॥१७

शुचे- परमपवित्रभूत । अङ्गिरः- अङ्गनशील । अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । मनुष्वत्-
अवबोधनसंयुतम् । मनु अवबोधने । अङ्गिरस्वत्- अङ्गनशीलवत् । ययातिवत्- प्रयत्नसंपन्नम् । यती
प्रयत्ने । पूर्ववत्- पूर्वैर्गतमार्गयुक्तम् । सदने- अस्मत्सदनम् । अच्छ- अभिमुख्येन । आ याहि-
आगच्छ । दैव्यं जनम्- द्योतनशक्तिसमूहम् । बर्हिषि- चिदाकाशे । बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु
पठितः । आ सादय- उपवेशय । प्रियम्- अस्मत्प्रियम् । यक्षि- देहि । प्रियम्- भवत्प्रियं दैव्यं
जनम् । यक्षि- पूजय । प्रियम्- भवत्प्रियं माम् । यक्षि- याजय ॥१७ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृमा विदा वा ।

उत प्र णैष्यभि वस्यौ अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १ ॥०३१ ॥१८

यत्- यस्मात् कारणात् । वयम् । शक्ती वा- शक्त्या बाह्ययज्ञं वा । विदा वा- ज्ञानेन अन्तर्यज्ञं वा ।
ते- त्वदर्थम् । चकृम- कृतवन्तः । तस्मात् कारणात् । एतेन- अनेन । ब्रह्मणा- मन्त्रेण ।

ब्रह्मवर्चसा । वावृधस्व- वर्धस्व । उत- अपि च । अस्मान्- नः । वस्यः- वस्वात्मकं श्रेयः । प्र-
प्रकर्षेण । णेषि- प्रापय । वाजवत्या- सुगतिमत्या । वज गतौ । सुमत्या- शोभनमत्या । नः-
अस्मान् । सृज ॥१८॥

Dr. Rangraji